

ŞÂFİÎ MEZHEBİ'NİN DOĞU ANADOLU AYAĞI ve BİNGÖL ÖRNEĞİ *

Muhittin ÖZDEMİR¹

East-Anatolian Interpretation of the Shāfi' School and Bingöl Sample

In this paper religious life of Bingöl will be examined from the point of the school (*mazhab*). We will focus on the following issues; the school which people obeyed in law of obligation and ibādāt, entrance and development of that school to this area, examination of the book which are studied in the education institutions of the city. Afterward the problems will be explained and analyzed which commenced because of obeying the the so called school. Hereby we declare that we have studied only fiqh schools and ignore the belief schools.

I. GİRİŞ

Bingöl'de dinî hayatın mezhep açısından incelenmesini konu edindiğimiz bu çalışmamızda; nüfusun tümünün müslüman olduğu kentte, halkın ibadet ve muamelat gibi konularda taklitte bulunduğu mezhebi, bu mezhebin bölgeye giriş tarihi ve seyrini, kentin yerel eğitim kurumlarında okutulan temel eserler ve bu eserlerin özelliklerini inceleyip, kent insanının mezhep mensubiyetine paralel olarak ortaya çıkan problemlerin genel bir panoramasını ele almaya çalışacağız. Öncelikle şunu belirtmek isteriz ki; çalışmamız kent insanının itikâdî mezhep yönünü incelemeye matuf değildir, başlı başına incelenmeye değer bulunan itikâdî mezhepler özellikle Kelâm, Akâid ve Mezhepler Tarihi gibi ilim dallarının araştırma konusunu teşkil etmektedir. Çalışmamız Fıkıh İlminin konuları arasında yer alan amelî mezhebi konu edinmekte ve kent insanının bu amelî mezhep ile olan ilişkisini tahlil etmeye çalışmaktadır.

II. İSLÂM'IN DOĞU ANADOLU'YA GİRİŞİ VE BİNGÖL MUHİTİ

A. İSLÂM'IN DOĞU ANADOLU'YA GİRİŞİ

Bingöl'ün İslâm öncesi tarihinin dinî açıdan incelenmesinin müstakil bir araştırma konusu olduğunu varsayarak araştırmamıza bölgenin İslâm ile

* Şefik Kaylı Hoca'nın aziz anısına...

¹ Marmara Üniv. SBE İslam Hukuku Doktora Öğrencisi, Kadıköy İHL Meslek Dersleri Öğretmeni.

olan irtibatıyla başlayacağız ve bölgemizin İslâmlaşması tarihine kısaca temas edeceğiz.

Müslümanların Suriye ve Babilonya bölgelerine sahip olmalarından sonra, bu iki memleketin ortasında bulunan Mezopotamya da kendiliğinden düşmeğe hazır hale gelmişti. Bizans kıtaları orada ancak birkaç müstahkem mevkiye bulunmaktaydılar. Yerli halk, inanışlarından dolayı, hakim bulunan Bizans Ortodoksisi tarafından sürekli şekilde rahatsız edilmiş; bu sebeple imparatorluk nüfuzunun korunmasına hiçbir ilgi göstermiyorlardı. Zaten asırlardan beri, Arap göçebeleri memlekete yerleşmiş ve zaman zaman Edessa (Urfa) va Hadra'da hüküm bile sürmüşlerdir. Böylece Mezopotamya'nın Arapların hakimiyeti altına geçmesi için kendiliğinden zemin hazırlanmıştı.²

Müslümanların saldırıları Suriye'den başladı. Hz. Ömer orada, 18/639 yılında Amaves (Emmaüs/Amwas)'de vebaya yakalanıp vefat eden Ebü Ubeyde'den sonra İyâz b. Ganem'i, Humus ve Kınnesrin'e, Mezopotamya'ya ele geçirmek suretiyle nüfuz alanını geliştirmek göreviyle birlikte vali tayin etti. İyâz, senenin ikinci yarısında bu sahaya girdi ve bir buçuk sene zarfında hemen hemen bütün şehirleri teslim olmaya zorladı; yalnız Reşeyne, şiddetli bir muharebenin sonunda hücumla zaptedildi. İyaz 20/641 yılında Ermenistan'a kadar bir akın yaptıktan sonra, karargâhına döner dönmez vefat etti.³

B. BİNGÖL MUHİTİNİN İSLÂM İLE İLK TEMASI

Günümüzde Bingöl ilinin yer aldığı coğrafyanın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve bu muhitin İslâm ile ilk teması araştırılırken, çevre illerin tarihinden müstakil olarak ele alınması, ilmi bir yöntem olmamakla beraber istenilen amaca ulaştırması da mümkün değildir. Dolayısıyla Bingöl ilinin bütün tarihi süreci, aynı zamanda Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tarihi gelişiminin bir parçasını oluşturmaktadır. Yakın çevrelerin birbirleriyle çeşitli kültürel etkileşim içinde bulunmaları son derece makul ve mantıki bir argümandır. Bingöl, bir bütünün (Anadolu) bir parçasını teşkil ettiğine göre; inceleme pergelimizin bir ayağı Bingöl üzerinde sabit olacak, diğer pergelimiz ise kapsamına alabildiği kadarıyla diğer daireler üzerinde gezinecektir.

Hz. Ömer (r.a.)'in hilafeti dönemi (13/634-23/644)'nde, kendisinden önce başlayan fütûhat hareketinin devamı olarak, 18/639 yılında el-Cezire bölgesinin fethi hareketi başlar ve yapılan savaş, barış ve antlaşmalar neticesinde 20/641 yılına gelinceye dek, Ermenistan sınırına kadar olan bölgenin tümü Müslümanların yönetimine geçer. Böylece Bingöl'ün ve çevresinin İslâm ile ilk teması da başlamış olur. Kısa aralıkları hariç tutarsak Bingöl bu

² Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay), s. 45.

³ Vâkidî, *Târîhu fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyârü Bekr ve'l-İrâk*, s. 163-208. Ayrıca bölgenin fethi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Vâkidî, *Futûhu's-Şâm*, II, 154-163; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 491-494; Belâzurî *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), s. 246-260; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, II, 80-81.

tarihten günümüze kadar Müslümanların yönetiminde kalıp Hülefâ-i Râşidîn (11/632-41/661), Emeviler (41/661-132/750), Abbasiler (132/750-656/1258), Selçuklular (468/1075-708/1308) ve Osmanlılar (699/1299-1341/1922)'in siyasi idare sınırları içinde yer alır.

Bu kısa girizgâhtan sonra Bingöl ilinin içinde bulunduğu muhitin İslâm ile ilk temasına değinmek, fethedilen toprakların içinde Bingöl'ün yerini, coğrafik ve stratejik konumunu sergilemek istiyoruz. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesini detaylı bir şekilde anlatan eserler, 130/748-207/822 yılları arasında yaşamış olan tarih ve meğazi eserleri sahibi Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'ye ait, "Futûhu's-Şâm" ve "Târîhu Futûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyâri Bekr ve'l-'Irâk" adlı eserlerdir. Bu kaynaklarda Bingöl'ün tarihi ve İslâmlaşması ile ilgili bilgilere ve ipuçlarına ulaşmaya çalıştık. Bu eserlerin yanı sıra diğer temel tarih kaynaklarından,⁴ Bizans ile Ermeni kaynaklarından⁵ Bingöl yöresine ait bilgi kırıntılarını elde etmeye çalıştık. Şunu peşinen itiraf etmek gerekir ki; bu tarihlerde Bingöl, onun ilçeleri, köyleri ve diğer yer isimlerine ait bir bilgiye ulaşamadık. Ancak buralardaki bir takım bilgilerden hareketle, fethedilen yerler arasında Bingöl'ün coğrafi ölçülerini tespit etmeye çalıştık.

Kaynak eserlerde Bingöl ile ilgili bilgilere ulaşmak için; Bingöl (Çapakçur, Çolig, Çevlik), Genç (Daraheni, Darayeni), Kiğı, Solhan (Bonglo), Karlıova (Kaniyareş) vb. yerleşim yerleri, dağ, nehir ve su isimlerini araştırdık. Ancak mezkûr isimlerden hiçbirini temel kaynaklarda ve ilk dönem eserlerde bulamadık. Sonraki döneme ait eserlerde bu isimlerden birine ya da bir kaçına rastlamak ve hatta onlardan geniş bilgi almak mümkündür.⁶

Bingöl'ün isimlerinden biri Çapakçur olup bu isim halen kullanılmakta ve kentin eski yerleşim yerinde geçen suya da "Çapakçur Suyu" denilmektedir. "Çapakçur" kelimesinin kökeni olması ihtimalinden hareket edip "Târîhu Futûhi'l-Cezîre"de geçen "Cebelu Cûr" ismi üzerinde durmayı yeğledik. "Cebelu Cûr" ismi, Arapça'da "Cur Dağı" anlamına gelmektedir. Cûr; Müslümanlar tarafından daha geç tarihlerde fethedilen ve Fars bölgesinde bulunan bir yer ismi⁷ olup "Cebelu Cûr" ile bir alakası yoktur. "Cûr" ismi iki yerde daha geçmekte, buralarda da aynı yer kastedilmektedir.⁸ Bazı geç kaynaklarda "Cûr"; Ruha, Siverek, Suruç ve Harran yerleriyle birlikte anılmakta ve buralara yakın bir yer ismi olduğu anlaşılmaktaysa da Fars bölgesindeki "Cûr" ile karıştırılmamalıdır.⁹ "Cebelu Cûr" ismi Vâkidî'de; İyâd b. Ganem'in Âmid'i muhasara altına alması süresinin uzaması ve Kraliçe Meryem'in direnmesi üzerine buraya yakın yerlerin fethedilmesine başlanması vesilesiyle değinilmiştir.¹⁰

⁴ Bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*; Dahlân, *el-Futûhu'l-İslâmiyye*.

⁵ Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*.

⁶ Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye* (trc. Mürsel Öztürk), s. 141, 253.

⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 452.

⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 564, 565.

⁹ *Kitab-ı Diyarbekir*, s. 46.

¹⁰ Vâkidî, *Târîhu Futûhi'l-Cezîre*, 169-170.

Âmid'in muhasarasından vazgeçen İyâd, Pâlû,¹¹ Hânâ,¹² Hetâh,¹³ Meyyâfârikîn,¹⁴ es-Suveydâ,¹⁵ Cebelu Cûr ve Zû'l-Karneyn¹⁶ üzerine saldırır.

Konumuzla direkt alakalı bulunan "Cebelu Cûr" hakkında şunlar kaydedilmiştir: "Diyarbakır'ın kalelerinden biridir. Diyarbakır'ın Ermenistan yönüne düşer ve pek çok küçük kasabası ve köyü bulunmaktadır."¹⁷ Burada isimleri yer alan kent, kasaba, köy ve kalelerin tümü Diyarbakır bölgesine bağlı olan yerlerdir. "Diyarbakır bölgesi" ifadesi ile günümüzdeki il sınırlarının kastedildiği düşünülmemelidir. Zira Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra geniş bir bölgeye "Diyarbakır" adı verilmişti, günümüzdeki şehir merkezine ise o zamanlarda "Âmid" denilmekte idi.¹⁸ Günümüzdeki Bingöl il sınırlarının içinde bulunduğu alanın, müslümanların Doğu Anadolu'daki ilk fetih hareketlerinde Diyarbakır bölgesi içinde kaldığı kanısına sahibiz. Zira Palu ve Hani arasında kalan bölge, Bingöl'e tekabül etmekte ve özellikle güneydeki ilçemiz Genç ile birebir örtüşmektedir. Cebelu Cûr'un Ermenistan yönünde kaldığı, Ermenistan'ın da Diyarbakır'ın kuzeyine düştüğü göz önünde bulundurulursa, Cebelu Cûr'un Bingöl'de bir yerleşim yeri olma ihtimali söz konusu olmaktadır. Ermenistan ile; Erciş ve Ahlat'tan, Erzurum¹⁹ ve Erzincan²⁰ bölgelerine doğru çizilen bir kavisin kuzeyi içinde kalan yerlerin kastedildiği belirtilmelidir.²¹ "Çabakçur" isminin "Cebelu Cûr"un bozulmuş hali olduğu, bir ihtimal olarak kalmakta ve buradan hareketle "Cebelu Cûr"un Bingöl'de bir yerleşim yeri olduğu şeklinde kesin bir yargıya ulaşılamamak-

¹¹ Diyarbakır'ın kalelerinden birini oluşturmaktadır. Erişilmesi zor olan bu kale, Erzeni'r-Rûm (Erzurum) ve Helât (Ahlat) yönüne düşmektedir (İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre* (thk. Yahya Abbâre), III, 248). Günümüzde Elazığ'a bağlı bir ilçedir ve aynı adla anılmaktadır.

¹² Diyarbakır'ın kalelerinden biri olup aynı zamanda kent merkezidir (*el-A'lâku'l-Hatîre*, III, 247). Günümüzde Diyarbakır'a bağlı bir ilçe olup Hani olarak isimlendirilmektedir.

¹³ Diyarbakır'da, Meyyâfârikîn'e yakın erişilmesi zor bir kaledir. Hetâh'ın, Lice ve Hazro ilçeleri arasında bulunan eski bir şehir olduğu, bazı kaynaklarda Atak olarak geçmesine karşın yörede Entakh şeklinde telaffuz edildiği ve günümüzde Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı bir köy olduğu kaydedilmiştir (Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 107).

¹⁴ Cezire ile Ermenistan arasında kadim bir kentin adı olduğu, pınarlarının ve bahçelerinin kayda değer olduğu dile getirilmiştir. Günümüzde Diyarbakır ilinin ilçesi olup Silvan olarak isimlendirilmektedir.

¹⁵ Diyarbakır yönünden Âmid ile Harran arasında kalan bir yerleşim yeridir (*Mu'cemu'l-Buldân*, III, 286). Şanlıurfa'nın bugünkü Siverek ilçesidir.

¹⁶ Meyyâfârikîn'in kuzey yönüne düşen bir kaledir. Dicle Nehrinin kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Rivayete göre zirvesinde Zülküf (aleyhisselâm)'ın makamı bulunmaktadır (Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 400). Bazı araştırmacıların Zülkarneyn Kalesinin Ergani Kalesi olduğunu iddia ettikleri aktarılmış ve bu iddialar değerlendirilmiştir (Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 107).

¹⁷ *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 102.

¹⁸ Göyünç, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, IX, 465.

¹⁹ Erzurum'un kullanılan ilk isimlerinden biri Kâlikâlâ'dır (Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 339). Daha sonraları Erzeni'r-Rûm (Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 1, s. 181) diye adlandırılmakta iken bu isim zamanla Erzurum şekline dönüşmüştür. Ermeniler buraya Gerin demekteler. Müslümanların ilk fetih hareketlerinde Bizanslıların elindeydi ve sınır teşkil etmekteydi (Edîb es-Seyyid, *Ermeniyye fi'l-Târîh*, s. 56). Erzurum, ilk fetih hareketlerinde Müslümanların gelip dayandıkları sınır olduğuna göre, Bingöl'ün bu fetih hareketleri esnasında İslam topraklarına katıldığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

²⁰ İlk fetihlerde sınır teşkil eden yerlerden biri olduğu sonucuna ulaştığımız Bingöl'ün kuzey-batı komşusu Erzincan, ismi değişmeden günümüze kadar aynı isimle anılan nadir yerlerden birini oluşturmaktadır (Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 180).

²¹ Ermenistan'ın kendi içinde dört bölgeye ayrıldığı belirtilmiş ve dördüncü bölge içinde şuraların kaldığı kaydedilmiştir: Güney-Batı bölgesi olup burada Şamşât, Kâlikâlâ (Erzeni'r-Rûm/Erzurum), Erciş ve onun kasabası Helât bulunmaktadır (Seyyid, Edîb, *Ermeniyye fi'l-Târîh* 'l-Arabî, s. 29).

tadır. Dolayısıyla Doğu Anadolu bölgesine yapılan ilk futûhât harekâtında Bingöl muhitinin de Müslümanlar tarafından fethedildiği, ancak "Cebelu Cûr"un Bingöl'de bir yerleşim yeri olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığı görülmektedir.²²

Genç ilçesinin eski ismi olan "Daraheni" veya "Darayeni" ile ilgili bilgilere ulaşamadığımızı belirtmekle beraber, bir ilgisi olabilir ihtimaliyle "Dârâ"nın neresi olduğunu tespit etmeye çalıştık. Belâzûrî, Mardin, Urfa ve Nusaybin'in fethedilmesini anlatırken Dârâ'yı zikretmekte, onun burayı anlatmasından Dârâ'nın Mardin bölgesinde bir yer olduğu anlaşılmaktadır.²³ Vâkidî, Diyâr Rebîa bölgesi içinde Dârâ'nın fethedilmesini izah etmiş, Vâkidî'nin verdiği bilgilerden hareketle Dârâ'nın Mardin civarında bir yer olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ "Dârâ"nın Bingöl'ün "Genç" ilçesi olma ihtimalinin bulunmadığını, Diyarbakır bölgesinin fetihleri anlatılırken bu ismin geçmemesinden anlamak mümkündür. Zira Genç, Diyarbakır bölgesi sınırları içinde kabul edilmekte, Dârâ ise Diyârrebîa içinde kalmaktadır.

Şemsettin Sami'nin bir tarih ve coğrafya bibliyografya eseri olan Kâmûsu'l-A'lâm'da, Dârâ hakkında şunlar kaydedilmektedir: "Cezîre'de, Nusaybin ile Mardin arasında bir kasaba olup rivayete göre Dara'nın mağlubiyetinden sonra İskender tarafından bina edilmiş ve Dara'nın ismiyle tesmiye olunmuştur. Rumlar bu kasabayı zabt ve tahkim ederek hayli vakit İranlılara karşı bir karakol hükmünde tutmuşlardı. İbn Batuta bu kasabayı görmüş olduğunu ve haneleri beyaz olup harap bir kalesinin olduğunu beyan ediyor. Elyevm harab olup yakınında bir köy vardır."²⁵ Bu bilgilerin neticesinde, Dârâ ile Bingöl'ün Genç ilçesi arasında bir alakanın kurulamayacağı anlaşılmaktadır.

Bingöl ve Genç hakkındaki tarihi mülahazaları naklettikten sonra, "*Bingöl Tarihi*" adlı eserde Kiğı ilçemiz için aktarılan anekdota kısaca değinmek ve bunu değerlendirmek istiyoruz. Bingöl tarihi üzerine yapılan tek çalışma olması bakımından dikkatimizi çeken eserde, yapılan ilk fetihler arasında Kiğı Kalesinin de bulunduğu iddiası ileri sürülmüş ve konu hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: "Bazı tarihçiler ise Siirt, Bitlis, Maden, Ahlat ve Musul'un fethi ve savaşlarından bahsederken Legop denilen kaleden de bahsetmişlerdir. Yapılan tanımlardan bu kalenin Kiğı Kalesi olduğu anlaşıl-

²² Bazı araştırmacılara göre "Cebelu Cûr"un, eski adı Gabelceviz olan Sason olduğu dile getirilmişse de bu bilgi de kesinlik ifade etmez. Yazar bunun muhtemel bir bilgi olduğunu da söylemiştir (Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 107). İslam müellifleri de Sason (ya da Sasun) bölgesine "Senasine" adını vermişlerdir (Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 48). Vâkidî Cebelu Cûr'u; Palu, Hani, Hetâh (Lice yakınlarında bir köy), Silvan ve Siverek ile birlikte zikrettiğine göre, Sason buralardan uzak ve buralara sapa düşmektedir. Zira Sason'un önceleri Siirt'in bir ilçesi iken Batman'ın il olmasından sonra buraya bağlandı düşünülürse, Cebelu Cûr'un Âmid'in değil Siirt ve buraya yakın yerlerin fethi içinde ele alınması beklenirdi.

²³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), s. 251-252.

²⁴ Vâkidî, *Târîhu Futûhi'l-Cezîre*, s. 158-159.

²⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, 131.

maktadır.²⁶ Vâkidî'de "Fethu Hısnı Leğub" başlığı altında fethi anlatılan bu yerin Kiğı olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Zira Vâkidî, Siirt'in ve buraya yakın yerlerin fetih hareketini anlatırken Leğop Kalesinin fethini uzun uzadıya anlatmaktadır. Dolayısıyla Leğop'un Bingöl'ün Kiğı ilçesi olduğunu söylemek yerine Siirt'e yakın bir yerde burayı aramak daha isabetli olmaktadır. Zira Batasa, Behemer, Erzen, Hizan ve Maden Siirt bölgesi içinde kalmaktadır. Konuyu değerlendiren bir başka araştırmacı da Leğop'un, Hasankeyf olabileceğini ileri sürmüştür.²⁷ Hasankeyf'in eski isminin "Hısnu Keyfâ" olduğu, bu ismin öteden beri kullanıldığı ve Hasankeyf'in Siirt'in daha güneyine düştüğü hesaba katılırsa Leğop'un Hasankeyf olduğu iddiasına da ihtiyatla yaklaşmak gerektiği sonucuna varılır.²⁸ Müslümanların, 20/641 yılına kadar el-Cezire bölgesini bütünüyle fethettiği ve Ermenistan sınırına dayandıkları hatırlanırsa, günümüzdeki Bingöl il sınırları alanının bu fetih hareketleri içinde kaldığı ve böylece Bingöl muhitinin Müslümanların yönetimine geçtiği sonucuna varılacaktır.²⁹

III. BİNGÖL'ÜN MEZHEP YAPISI

A. BİNGÖL'ÜN AMELÎ MEZHEP YAPISI VE ŞÂFİÎ MEZHEBİ

Bingöl halkının kahir ekseriyeti Sünnî ve Şâfiî'dir. Bingöl merkez ilçe ve köyleri, Genç ve Solhan ilçeleri, bir iki köy istisna ile Karlıova ilçesi tamamen Şâfiî'dir. Kiğı ilçesi ile bu ilçeden ayrılarak sonradan ilçe olan Adaklı, Yedisu ve Yayladere ilçeleri farklı mezhebe mensup insanlardan meydana gelip halkın az bir kısmını Hanefiler, önemli bir oranını Şâfiîler, diğer büyük oranını ise Alevîler oluşturmaktadır. Dolayısıyla kentin mezhep yapısının büyük çoğunluğunu Şâfiîler teşkil etmektedir. Bingöl halkının büyük çoğunluğu Şâfiî Mezhebine mensup olduğu için, araştırma konumuzu Şâfiî Mezhebi ile sınırlı tutmayı ve bu mezhebin Bingöl'deki izdüşümünü incelemeyi yeğledik.

²⁶ Akbulut, *Bingöl Tarihi*, s. 63. Eser, Bingöl tarihini ele alan bir ilke imza attığı için takdire şayan olduğunu belirtmek gerekir. Ancak, Bingöl tarihini başlangıcından günümüze kadar ele aldığı için ince elemeleri ve değerlendirmeleri gerektiren noktalardan uzak kalmıştır. Kitabın üslup ve ifadesinden temel kaynaklardan değil tercümelerden yararlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin "Leğop Kalesi"nin Kiğı Kalesi olduğunu söylerken Sadık Yiğitbaş'ın Kiğı hakkında yazdığı bir eserini kaynak göstermiştir. Fakat Sadık Yiğitbaş'ın değerlendirmelerinin de ciddi bir tahlile ihtiyacı bulunmaktadır. "Bingöl Tarihi"nin bir başka tenkide açık noktası, Bingöl tarihinin Kiğı ilçesi eksenli işlenmesi ve diğer yerlerin bu yoğunlukta ele alınmamasıdır.

²⁷ Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 124.

²⁸ Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, IX, 465. Hasankeyf Roma ve Bizans kaynaklarında Kifos ve Cepha/Ciphas isimleriyle zikredilirken Arapça kaynaklarda Hısnu Keyfâ/Keybâ şeklinde geçmiştir. Hısnukeyf kullanımı zamanla Hasankeyf'e dönüşmüştür (Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, XVI, 364-368).

²⁹ İslâmiyetten sonra buraya yerleşen Arap Rebîa, Mudar ve Bekir kabilelerinden dolayı üç bölgeye ayrılan el-Cezîre, İslâmiyetten sonra Diyarrebîa, Diyar-muder ve Diyarbekir adıyla anılmıştır. Araplar, Diyarbakır, Diyarrebîa, Diyar-muder, Fırat ve Dicle arasında kalan yerlere "el-Cezîre" demektedirler (Dahlân, es-Seyyid Ahmed b. Zini, *el-Futûhâtu'l-İslâmiyye*, I, 59; Tufantoz, Abdurrahim, *Mervanoğulları*, s. 2). Vâkidî el-Cezîre'nin fethini anlatırken Hâbur (Rakka, Zebâ ve Zelâbiyâ kaleleri, Kirkisiyâ', Maksin, Semmâniye), Diyarrebîa (Mârdîn, Harrân ve er-Ruhâ, Re'su'l-Ayn, Keferütüşâ, Dârâ, Bîru Hâ' ve Bâamâ ve Nesibeyn) ve Diyarbekir (Âmid, Meyyâfârikîn, Hetâh, Leğûb, İsir, Behemer) bölgelerini müstakil başlık altında ele almıştır (Vâkidî, *Târîhu Futûhi'l-Cezîre*, s. 29-211). Kaynaklarda el-Cezîre bölgesinin en kolay fethedilen yer olduğu belirtilmiştir (Dahlân, *el-Futûhâtu'l-İslâmiyye*, I, 53). İlk döneme ait eserlerde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, el-Cezîre bölgesi içinde değerlendirilmiştir. Günümüzde ise bu isim "Cizre"ye dönüşmüştür ve Mardin'e bağlı bir ilçe iken sonradan il olan Şırnak'a bağlanmıştır (Ramazan Şeşen, "Cizre", *DİA*, VII, 509-511).

B. ŞÂFİİ MEZHEBİ'NİN DOĞU ANADOLU'DA YAYILMASININ TARIHÇESİ

İmâm Şâfiî, Mekke'de aldığı temel eğitimden sonra Medine'ye gelir ve İmâm Mâlik vefat edinceye kadar onun talebeliğini yapar. İmâm Mâlik'in vefatından sonra kısa bir süre Yemen'de memur olarak çalışır, ardından Bağdat'a ve oradan da Mekke'ye gelir. Sonra tekrar Bağdat'a döner, kısa bir süreliğine tekrar Mekke'ye döner. Buradan Bağdat'a kısa bir uğrayıştan sonra Mısır'a geçer ve vefat edinceye dek burada kalır.³⁰ İmâm Şâfiî'nin vefatından geriye, bir kısmı onun talebesi ve mezhebinin müntesibi ve bir kısmı da talebesi olmakla beraber müstakil mezhep sahibi olarak, imâmlarının görüşlerini ve mezhebini yayacak bir müctehid kitlesi kalmıştı. Irak'ta; ez-Za'ferânî, el-Kerâbisî, Ebû Sevr el-Bağdâdî, İbn Hanbel, İbn Süreyc, Davud b. Ali, Ebû'l-Abbâs et-Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Mısır'da da; Büveyfî, Müzenî, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Rebî' b. Süleyman el-Cizzî, Harmele b. Yahya, es-Sadaî ve İbnü'l-Haddâd gibi müctehidler sayesinde İmâm Şâfiî tanınmış ve "Şâfiî Mezhebi" yayılmıştır.³¹

Şâfiî Mezhebi, İslâm toplumunun bulunduğu her ülke ve bölgede yayılmıştır. İmâm Şâfiî Mısır'a gelip yerleşince Şâfiî Mezhebi de burada gelişir. Selâhaddin el-Eyyûbî Mısır baş kadılığına Şâfiî Mezhebinden Abdülmelik b. Devyas'ı tayin edince Şâfiî Mezhebi burada hakim hale gelir. Mısır, Şâfiî Mezhebinin bir anlamda doğup geliştiği yer olur. Suriye'de Evzâî Mezhebi hakim iken Ebû Zûr'a Muhammed b. Osman ed-Dımaşkî (ö. 302/914) Şam kadısı olunca Şâfiî Mezhebi Suriye'ye girer. Mısır ve Suriye, Şâfiî Mezhebinin merkezi olarak addedilmiştir. Bu mezhebin intişarından itibaren buralarda kadılık ve hatiplik Şâfiî âlimlerinin elinde olmuştur. Mısır ve Suriye'de yayılan Şâfiî Mezhebi, Bağdat'ı da etkiledi. Horasan, Orta Asya ve Yemen gibi birçok ülkelere yayıldı. Hicaz, Mâveraünnehir, İran ve Hindistan'ın bir bölümüne girdi. Hicri IV. yy'dan itibaren Kuzey Afrika'nın bazı kesimlerine ve Endülüs'e kadar uzandı.³²

Günümüzde de; Mısır, Suriye, Hicaz ve Filistin bölgelerinde Şâfiîler çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Güneydoğu Asya ve G. A. Adaları Şâfiîdir. Filipin, Cava, Sumatra ve Siyam Müslümanları ekseriyetle Şâfiîdir. Dağıstan, Orta Asya'nın kuzeyi ve Doğu Afrika'da bu mezhep yaygındır. Aden, Irak ve Hind bölgelerinde de Şâfiîler bulunmaktadır.³³

Müctehid imamlar devrinde ve bu devrin hemen sonrasında Şâfiî Mezhebinin yayılmasını ve günümüz İslam dünyasındaki dağılımını gördükten

³⁰ İmâm Şâfiî'nin hayatı için bkz: İbn Hacer, *Tevâli't-Te'sis, Tehzîbu't-Tehzîb*, c. 4, s. 158; İbn Kesîr, *Menâkib; Zehebî, Siyeru A'âlemi'n-Nubelâ'*, X, 9; Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*; Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğlu); Cündî, *el-İmâm eş-Şâfiî Nâsiru's-Sunne Vâdiu'l-Usûl*.

³¹ Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğlu), s. 351-359; Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, s. 128-132.

³² İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Zakir Kadiri Ugan), II, 492-493; Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğlu), s. 360-368; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 246; Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, s. 136-140.

³³ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 248.

sonra, bu mezhebin Doğu Anadolu bölgesine girişini inceleyebiliriz. İmâm Şâfiî'nin vefatından sonra, ondan ilim alan müctehidlerin sayısı oldukça kabarık olduğu için, onun ictihad koleksiyonu kısa sürede İslam dünyasında kabul gördü. Gerek ilk dönem hukuk okullarının gelişiminde ve gerek sonraki dönemlerde olsun, Doğu Anadolu muhitinde İmâm Şâfiî'nin talebelerinin ve onun görüşlerinin izine rastlanmamaktadır. Bu durum, Şâfiîliğin geç dönemlerde bölgemize girdiğini göstermektedir.

Günümüz Bingöl coğrafyasının da içinde bulunduğu kanaatine sahip olduğumuz Diyarbakır bölgesinde, Emevîler ve Abbasilerin ilk dönemlerinde Hâricî fikirlerin benimsendiği ileri sürülmüştür. IX. asırdan itibaren bu bölgede Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinin yayıldığı ve Selçuklu hakimiyetinden itibaren de Hanefî mezhebinin kabul gördüğü kaydedilmiştir.³⁴ Bölgemizde Şâfiî mezhebinin izine ilk defa Mervânîler zamanında rastlanmaktadır.³⁵ Dolayısıyla Şâfiîliğin bölgemize girişinde Mervânîlerin dönüm noktasında yer aldığı anlaşılmaktadır.³⁶

Mervânîler devrinde Şâfiîliğin yerleşmesinde Abbâsî halifelerinin önemli bir rolü olmuştur. Mervânîlerin hüküm sürdüğü zamanlarda, Bağdad'da Büveyhoğulları, Musul'da Ukayyogulları, Harran'da Numeyroğulları, Halep'de Mirdasogulları, Hille'de Mezyedoğulları, Mısır ve Suriye'de Fatimîler gibi tümü Şîî olan devletler sebebiyle Sünnî Müslümanların sığınağı olan Diyarbakır, özellikle Şâfiî mezhebinin merkezi konumuna gelir.³⁷ Şâfiî mezhebini benimsemiş olan Abbâsîlerin, Şâfiîliğin yayılmasında özel bir gayret gösterdikleri ve Abbâsî halifelerinin önemli bir rol oynadıkları görülmektedir.

Mervânî hükümdarı Nasrüddevle zamanında Şâfiî fakihî Ebû Abdillâh Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî Diyarbakır'e gelerek mezhebini yaymaya başlar. İbnü'l-Esîr, Şâfiî mezhebinin bölgede onun döneminde yerleştiğini söyler.³⁸ Günümüze kadar bölgemizde varlığını sürdüren, halkımızın çoğunun müntesibi bulunduğu Şâfiî mezhebini, ilk defa burada yayan kişi olan el-Kâzerûnî hakkında tabakât kitaplarında şu bilgiler yer almaktadır:

Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî (ö. 455/1063)

Muhammed b. Beyân b. Muhammed, Ebû Abdillâh el-Kâzerûnî, el-Âmidî. Şâfiî mezhebinin büyük âlimlerinden biridir. Âmid (Diyarbakır)'e yerleşir.

Ahmed b. Hüseyin el-Beledî, İbn Rezkuveyh, İbn Ebî el-Fevâris ve el-Kâdî Ebî Umer el-Hâşimî'den hadis dersleri alır.

³⁴ Tufantoz, "Mervânîler", *DİA*, XXIX, 231-232.

³⁵ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 67.

³⁶ Dört mezhebin de bölgede bir zamanlar varlık gösterdiği görülmektedir. Diyarbakır Ulu Camii'nde dört mezhebe göre namaz kılındığı ve bu mezheplere ait ayrı ayrı yerlerin bulunduğu gerçeği, bu bölgede dört mezhebin bir zamanlar var olduğunu kanıtlamaktadır. Günümüzde ise, sadece Hanefî ve Şâfiî mezheplerine ait yerler varlığını korumuştur. Bu da, diğer mezheplerin varlığına günümüzde rastlanmadığını göstermektedir.

³⁷ Tufantoz, *Mervânîoğulları*, s. 66.

³⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, 67.

Alî Ebî'l-Hasan el-Hammâmî ve diğerlerinin gözetiminde Kur'an-ı Kerim dersi alır.

el-Kâzerûnî'den, Ebû Gânim Abdu'r-Rezzâk el-Maarî, Abdullah b. el-Hasan en-Nahhâs ve diğerleri hadis rivayet etmişlerdir.

Ondan şu âlimler de hadis dersi almıştır: Nasr b. İbrâhim b. Nasr el-Makdisî, Ebû'l-Mehâsin Abdu'l-Vâhid b. İsmâîl er-Rûyânî ve Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî.

Ebû Alî el-Fârukî, el-Kâzerûnî'nin gözetiminde Kur'an Kerim dersi almıştır.

Hacc vesilesiyle Dımaşk'a uğrarken burada Hadis dersi verir. Fıkıh ilminde "el-İbâne" adında bir kitap tasnif etmiştir. 455/1063 yılında vefat etmiştir³⁹.

Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'nin gelip yardımını aldığı ve dolayısıyla Şâfiî mezhebinin bölgede yayılmasında önemli bir paya sahip olduğu Nasruddevle, bölgesinde Ermenilerle mücadele etmiş ve İslam dünyası için bir kalkan görevini görmüştür. Diyarbekir'i müreffeh bir hale getirir. Bu yüzden birçok Sünnî İslâm âlimi, Şiîlerin egemen oldukları diğer ülkelerden gelecek buralara yerleşir. Bundan dolayı Nasruddevle zamanında bu bölgede Sünnî İslâm –özellikle Şâfiî mezhebi- yaygın hale gelir.⁴⁰ Nasruddevle'nin yakın ilgisine mazhar olar bir diğer kesim ise şairler olmuştur. Ona pek çok methiyeler yazdılar. Ebû Nasr da onlara armağanlar verdi. 402/1011 yılından 453/1061 yılına kadar bu şekilde devam etti ve 453/1061 yılında vefat etti. 80 küsur yıl yaşamıştı. Onun zamanında sınırlar emniyet içindeydi. Halka karşı çok iyi davranırdı. Vefat edince ülkesine oğlu hakim oldu.⁴¹

Mervânîler zamanında Diyarbekir bir ilim merkezi haline gelmişti. Bir uç eyaleti olan bölge hatip, şair ve din âlimleriyle şöhrat bulmuştu. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Abdullah el-Kâzerûnî, Ebû Abdillâh el-Baradânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Seleme, Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî, Ebu'l-Hasan el-Mağribî, Ebû Nasr el-Menâzî, İbnü't-Tarîf, İbnü'l-Masîr, İbn Sevdâvî, Ubeydullah b. Ferrâ, İbnü's-Şihne, Ebû'l-Ganâim, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, Ebû'l-Hasan b. Gâzî, İbn Nübâte el-Hatîb. Hanbelî fakîhi Ebu'l-Hasan Ali el-Âmidî aslen Bağdatlı olmasına rağmen Halife Kaimbiemrillah'ın isteği üzerine 450/1058 yılında Âmid'e giderek ölümüne (467/1074) kadar burada ders vermiştir. Âmid'deki Mesûdiye medresesinde

³⁹ Kâdî İyâd, *el-Gunye*, s. 114-115; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 1; *Mevsûatu Tabakâtü'l-Fukahâ'*. Ayrıca bkz. Zehebi, *Siyeru a'lamî'n-Nubelâ'*; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*.

⁴⁰ Tufantoz, *Mervanoğulları*, s. 90.

⁴¹ İbn Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh* (çev. Abdülkerim Özeydin), IX, 67.

bulunan 590/1194 tarihli kitabede şehirde dört mezhep fakihinin ders verdiği zikredilmektedir.⁴²

IV. BİNGÖL MEDRESELERİNDE OKUTULAN FIKHÎ ESERLER VE BUNLARIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan medreselerde uygulanan eğitim sistemi, uzun yıllardan beri devam eden ilim geleneğinin tükenmeye yüz tutmuş son halkasını temsil etmektedir. Yöredeki medreseler, tarih boyunca müslüman ilim adamlarının yetiştiği ve nihai şeklini Osmanlı'da gören ders programının zayıflamış, değişmiş, müspet ilimlerden yoksun bırakılmış şeklini oluşturmaktadır⁴³. Dolayısıyla modern anlamda düzenli, planlı ve programlı bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkün değildir. Buralarda eğitim gören talebelerin iâşesi halk tarafından karşılanmaktadır. Dersler ya halk tarafından ücreti karşılanan ve her türlü din hizmetini üstlenen fahri ya da resmi vazifesi imamlık olan ve bunun yanında öğrenci yetiştiren mollalar tarafından verilmektedir.⁴⁴

A. USÛLU'L-FIKH ESERİ

Yöre medreselerinde ders programında olan ve okutulan tek usûlu'l-fikh kitabı *Cem'u'l-cevâmî*'dir. Bu eser, sıralı kitapların sonuncusunu teşkil etmektedir. Bunu bitiren her öğrenci eğitimini ikmal etmiş, "icâzet" denilen ve bir tür diploma olup ilmi yeterliliği ifade eden belgeyi almaya hak kazanmış olur.⁴⁵ Her ilim dalından bir kitabın okutulduğu medresede usûlu'l-fikh ilminde tedris edilen eseri kısaca tanıtmaya çalışalım:

1. CEM'U'L-CEVÂMÎ'

Eserin adı; *Cem'u'l-cevâmî*', müellifin adı Tâcuddîn Abdu'l-Vehhâb b. Âlî İbn Sübkî (771/1370)'dir. Kitabın ana başlığının *Cem'u'l-cevâmî*' olduğunda ittifak bulunmakla beraber alt başlığının; "*Cemu'l-cevâmî fî'l-asleyn ve'l-cedel ve't-tasavvuf*", "*Cem'u'l-cevâmî fî'l-asleyn*" ve "*Cem'u'l-cevâmî fî usûlî'l-fikh*" şeklinde olduğuna dair görüşler bulunmakta fakat son isim (*Cem'u'l-cevâmî fî usûlî'l-fikh*) kabul görmüştür ve yaygınlık kazanmıştır.⁴⁶ Fıkıh Usûlü alanında yazılmış en önemli birkaç eserden biri olmanın yanı sıra Usûlu'd-dîn (Kelam İlmi)'i de kapsayan bir özelliği bulunmaktadır. İbn Sübkî, kitabı yaklaşık yüz eserden yararlanarak vücuda getirdiğini dile getirmiş, bunun İbn Hâcib'in *Muhtasarı*' ve Beydâvî'nin *Minhâc*'i üzerine yazdığı iki şerhin özünü

⁴² Tufantoz, "Mervâniler", XXIX, 231-232. Ayrıca bkz. İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfarikîn ve Âmid*; Tufantoz, *Mervanoğulları: 380/990-478/1085*, yayınlanmamış doktora tezi.

⁴³ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 35-44; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 73-100.

⁴⁴ Yetmişli ve seksenli yıllara gelinceye dek bölgenin çoğu köyünde bir medrese bulunurken, günümüzde bir tek medrese dahi bulmak neredeyse mümkün değildir. Bunun çok yönlü sebepleri vardır. Çoğunluğu köylerde bulunan medreseler, günümüzde şehir merkezlerine ve batıdaki büyük illere doğru kaymıştır.

⁴⁵ Bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 101-130; Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-400.

⁴⁶ Abdülkerim b. Âlî en-Nemle, *ed-Diyâu'l-Lâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmî* tahkiki, I, 2.

de kapsadığını özellikle belirtmiştir.⁴⁷ Bu özelliğinden dolayı yani; Usûlü'l-fıkıh ilminin temel eserlerini cem ettiği için bu ad verilmiştir.

Cem'u'l-cevâmi' bir "mukaddime" ve yedi "kitâb"dan meydana gelip toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Eserin ana başlıkları "kitâb" adı altında, alt başlıkları ise bazen bölümlere ayrılmadan doğrudan, bazen de "mes'ele" adı altında ele alınmıştır. Her "kitâb", "hâtıme" ile sona ermektedir. Eserin bölümleri ve içerdiği konular şu şekildedir:

Mukaddime: Bu ana başlık altında fıkıh usûlü, usûlcü, fıkıh ilmi, hüküm, hâkim, mahkûm aleyh, mahkûm fih gibi konular işlenmiştir.

Birinci Kitap: Kitâb. Bu bölümde "Kur'an-ı Kerim" ve bununla ilgili konular (emir, nehiy, âmm, hâs, mutlak, mukayyed, zâhir, müevvel, mücmel, mübeyyen, mentûk, mefhûm, hakikat, mecâz, nâsih, mensûh) işlenmiştir.

İkinci Kitap: Sünnet. Bu bölüm altında "sünnet" işlenmiş, sünnet tanımlandıktan ve kendi içinde bölümlere ayrıldıktan sonra "ahbâr (rivayetler)" ve "sahâbî" gibi konular incelenmiştir.

Üçüncü Kitap: İcmâ'. Burada "icmâ'" işlenmiş, icmâ'nın tanımı, şartları ve vuku bulma imkanı serdedilmiş, icmâ'yı reddedenler üzerinde durulmuştur.

Dördüncü Kitap: Kıyâs. Bu başlık altında "Kıyâs" işlenmiş, kıyasın tanımı, kıyasa farklı yaklaşımlar, kıyasın rükünleri, illeti tespit yöntemleri gibi konular ele alınmıştır.

Beşinci Kitap: İstidlâl. Müellif, ilk dört başlık altında fıkıh usûlü ilmindeki aslî (muttefekun aleyh) delilleri inceledikten sonra, "istidlâl" başlığı altında da fer'î (muhtefun fih) delilleri incelemiştir. "İstikrâ' (tümevarım)", "istishâb", "istihsân" ve "sahabî kavli" gibi konular ele alınıp incelenmiştir.

Altıncı Kitap: Uzlaştırma ve Tercih. Bu ana başlık altında, delillerin çatışması durumunda "uzlaştırma" ve "tercih" işleminin nasıl yapılacağı konuları incelenmiştir.

Yedinci Kitap: İctihâd. Son kitapta "ictihâd" ele alınmış, müctehid, mukallid, taklid ve tercih gibi mevzular işlenmiş, hatime alt başlığı altında müellif "Tasavvufun prensipleri" konusuna yer vererek dua ile eserine son vermiştir.

⁴⁷ Mütetekellimin (Şâfiî) metodunda yazılmış temel eserlerden olan Râzî'nin *el-Mahsûl'u* ve Âmidî'nin *el-lhkâm*'ı üzerine pek çok ihtisar, şerh ve haşiye yazılmıştır. *el-Mahsûl'den* hareketle Beydâvî *el-Minhâc*'ı yazmış, İbn Sübkî de bu eseri *el-lbhâc fî şerhi'l-minhâc* adıyla şerhetmiştir. *el-lhkâm'dan* hareketle İbn Hâcib önce *el-Muntehâ* adıyla bir şerh yazmış sonra kendi şerhini *Muhtasar'u'l-Muntehâ* şeklinde ihtisar etmiş, İbn Sübkî de bunu *Ref'u'l-Hâcib* adıyla şerhetmiştir. İbn Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*'de temel usûl eserlerinin ve kendi bu iki şerhinin özünü kullandığını belirtmiştir (Bkz. Beydâvî, *et-Tahkiku'l-Me'mûl li-Minhâc*'i-Usûl ala'l-Minhâc; İbn Sübkî, *el-lbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, *Hâşiyetu'l-Bennânî ala Şerhi'l-Celâl ala Cem'i'l-cevâmi'*).

Cemu'l-cevâmi', fıkıh usûlû alanında yazılmış en önemli birkaç muhtasar eserden biridir. Müellif konuları oldukça muhtasar ve veciz bir şekilde kaleme almıştır. Fıkıh usûlû ilminde daha önce değinilmemiş mevzulara yer vermiş, kelâm, hadîs, tefsîr, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı ilimleri içinde mûlahaza edilebilecek konularla meseleleri izah etmiştir. Müellif istılâhlara önem vermiş, ihtilâflı konulara uzatmadan kısaca değinmiştir. Görüş sahiplerine kısa ifadelerle işarette bulunmuştur. Eserin üslubu ağır, dili karmaşıktır. Muhtasar eserlerin temel özelliklerinin bir sonucu olarak veciz ifadeler konunun anlaşılmasını ağırlaştırmıştır. İleri düzeyde Arap dili ve fıkıh usûlû bilgisi olmadan eserin anlaşılması oldukça zordur.

Cem'u'l-cevâmi', ilim dünyasında büyük bir ilgi görmüş, okunmuş, ezberlenmiş ve ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser üzerine şerhler yazılmış, şerhlere haşiyeler, haşiyelere ta'likât yazılmış, nazım biçimine çevrilmiş, nazmına şerhler ve bu şerhlere haşiyeler yazılmıştır. Katip Çelebi, eser üzerine yapılmış toplam 26 çalışmanın adını vermiştir.⁴⁸ *Cem'u'l-cevâmi'* üzerine yazılmış şerhlerden biri olan "*el-Budûru'l-levâmi' fi şerhi cem'î'l-cevâmi'*" adlı eseri tahkik eden Hamîd el-Yûsî ise, eser üzerine yapılmış toplam 47 çalışmanın adını vermektedir.⁴⁹

B. FURÛ'L-FIKH ESERLERİ

Yöre medreselerinde okutulan Usûlû'l-fıkh eserine kısaca temas ettikten sonra furû'l-fıkh eserlerini ele alabiliriz. Daha önce değindiğimiz gibi yöre medreseleri, tükenmeye yüz tutmuş bir eğitim sisteminin hayatta kalmaya direnen bir hücrelerini andırır. Bu yüzden furû'l-fıkh ilmi bütün yönleriyle tedris edilmemekte, sarf, nahiv, mantık, bedî', beyân, istiâre ve belâğat gibi alet ilimlerinin yanında tali olarak okutulur. Kur'an-ı Kerim'in okunması öğrenildikten sonra sarf ilmine başlanır ve buna paralel olarak, anlaşılır ve yalın olması hasebiyle *Gâyetu'l-ihhtisâr* okunur. Eserin, İbn Kâsım el-Gazzî'nin şerhiyle birlikte yapılan baskısı okutulduğu için halk arasında *İbn Kâsım* olarak bilinmektedir. Yörede temel din eğitimi alan herkes, bu eserden az ya da çok nasibini almıştır. Hatta medresede okuma imkanına sahip olmayan kız çocuklarının dahi evlerde bu eserden ders aldıkları olmuştur.

Doğu Anadolu medreselerinde furû'l-fıkh, müstakil olarak değil alet ilimleriyle birlikte okutulmuş, fakat asıl ağırlığın bu alet ilimlerinde olacağı şekilde bir ders düzeni oturtulmuştur. Ancak eşine pek rastlanmayacak bir şekilde, hiçbir Arapça eğitimi alınmadan, sadece furû'l-fıkhın tedris edildiği bir düzenin varlığına tanıklık edilmiştir. Bu tarz bir eğitimde, genellikle Erdebîlî'nin *el-Envâr li a'mâlî'l-ebrâr* adlı eseri baştan sona bütün konularıyla

⁴⁸ Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, I, 595-597.

⁴⁹ Hamîd Hammânî el-Yûsî, *el-Budûru'l-levâmi' fi şerhi Cem'î'l-cevâmi'* tahkiki, s. 21-28. *Cemu'l-cevâmi'* üzerine yazılmış çalışmaların tümüne müttali olmak mümkün değildir. Eserin şerh ve haşiyeleri üzerine yapılmış tahkiklerde farklı isimlere ulaşmak mümkündür. Bu da her bir müellifin farklı çalışmalara ulaşabildiğini göstermektedir. Eserin en güzel şerhlerinden biri olan Celaluddin el-Mahallî'nin şerhi üzerine bile onlarca haşiye yazılmıştır (bkz. *Hâşiyetu'l-Bennânî, el-Âyâtü'l-Beyyînât, Hâşiyetu'l-Attâr*, Katip Çelebi, *Kesfu'z-zunûn*, s. 595-597).

okunur, böylece bunu okuyan kişi fıkıhı tafsilatıyla öğrenmiş ve gerektiğinde dinî hizmetleri ifa ettiği yerde karşılaştığı meselelere çözüm bulacak bir yeterliliğe sahip olmuş olur. Eser, Bingöl'de yaygın olarak okutulduğu için komşu illerdeki ilim adamları tarafından *Envâr-ı Zâî* nüktesine dahi konu olmuştur.

Bölgede yaygın olan önemli eserlerden bir diğeri de; *el-Minhâc*dir. Bu eser genellikle diğer ilimlerle beraber tedris edilmekte ve arta kalan zamanlarda okutulduğu için *zâid* olarak ifade edilmektedir.

Bu kısa tanıtımdan sonra bölgedeki en önemli furûu'l-fıkh eserlerini inceleyebiliriz:

1. GÂYETU'L-İHTİSÂR

Eserin adı *Gâyetu'l-İhtisâr*, müellifinin adı el-Kâdî Ebû Şuccâ' Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-İsfahânî (434-500/1107)'dir. Eser bu ismin yanı sıra *et-Takrîb* diye de anılmakta ve bilinmektedir. Bazen de eser *el-Gâye ve't-Takrîb* adıyla, her iki ismin bir arada geçtiği şekliyle kullanılmaktadır. Örneğin İbn Dakîk el-İd'in şerhi, el-İd'in bu iki isimden bazen birini bazen de diğerini kullanmasının sonucu olarak *Kitâbu'l-Kifâye fî şerhi'l-Gâye ve Tuhfetu'l-lebîb fî şerhi't-Takrîb* adlarıyla kullanılagelmıştır. Ebû Şuccâ' el-İsfahânî, bazı ilim adamlarının Şâfiî mezhebinde kendisinden, gayet muhtasar ve oldukça veciz, mübtedilere fıkıhı öğretecek, ezberlenmesi kolay, bölümlere ayrılmış ve istenilen amaca hizmet eden bir eser yazmasını talep etmeleri üzerine telif ettiğini belirtir.

Eser, *kitâb* ve *fasl*lardan oluşmaktadır. *Kitâb* adı altında genel bilgiler verildikten sonra *fasl* adı altında da çeşitli konular işlenmiştir. *Kitâb* hangi konuyu ele alıyorsa o adla anılmıştır. Mesela; *Kitâbu't-Tahâret*, *Kitâbu's-Salât*, *Kitâbu'z-Zekât* şeklinde ana mevzu belirtilmiştir. *Fasl* adı altında incelen konunun veya meselenin adı verilmemiş, sadece *fasl* ifadesiyle yetinilmiştir. Konular delilleriyle ele alınmamış, ayet ve hadis ile diğer hüküm kaynaklarına yer verilmemiştir. Şâfiî Mezhebi fıkıhı, olabileceği en kısa şekilde özetlenmiştir. Mezhep içindeki farklı görüşlere yer verilmemiş, mezhebin görüşü olduğu gibi kaydedilmiştir. Yani eser; "Şâfiî Mezhebi"ni nihai, kabul görmüş ve en sahih şekliyle vermiştir.

Eserin dili basit, akıcı ve rahattır. Fıkıhî ıstılahlara ve mezhebin yerleşik kavramlarına yer verilmemiştir. Eserin anlaşılmasında özel bir fıkıhî ihtisasa gerek bulunmamaktadır. Her düzeyde insana hitap etmektedir. Akıcı bir üslubu vardır. İfadeleri anlaşılırdır.

Gâyetu'l-İhtisâr, telif edildikten sonra Şâfiî mezhebinin önemli kaynaklarından ve el kitaplarından biri haline gelir. Üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılan eser, batı dillerinden Almancaya ve Fransızcaya da tercüme edilmiş-

tir.⁵⁰ Eser üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri, İbn Kâsım el-Gazzî'nin *Fethu'l-karîbî'l-mucîb fî şerhi elfâzî't-Takrîb*'dir.⁵¹ İbn Kâsım'ın bu şerhine İbrâhim el-Bâcûrî bir haşiye yazmış ve defalarca basılmıştır.⁵²

Gâyetu'l-İhtisâr üzerine yazılan önemli bir şerh de Hatîb eş-Şirbînî'nin *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şuccâ'* adlı eseridir. Buceyremî, bu eser üzerine *Tuhfetu'l-hebîb alâ şerhi'l-Hatîb* adıyla bir haşiye yazmış ve defalarca basılmıştır. *Gâyetu'l-İhtisâr*'ın, Ebû'l-Fadl Velîyuddîn'e ait *en-Nihâye* ve İbn Dakîk el-İd'e ait *Tuhfetu'l-lebîb fî şerhi't-Takrîb* adlarında şerhlerinin olduğunu ve bunların defalarca basıldığını belirtmek gerekir.

2. EL-ENVÂR

Eserin adı *el-Envâr li a'mâlî'l-ebrâr*, müellifin adı Cemâluddîn Yusûf b. İbrâhim el-Erdebîlî (799/1397)'dir.⁵³ Eser; Şerhu'l-kebîr, Şerhu's-sağîr, er-Ravda, Şerhu'l-Lubâb, el-Muharrer, el-Hâvî ve onun taliki olmak üzere, mezhepte muteber ve başvurulmuş temel kaynaklardan sayılan bu yedi kitap esas alınarak kaleme alınmıştır. Müellif, bu eserlerde işlenen pek çok önemli konunun ya da nadiren vuku bulan konuların ihmal edildiğini veya bu konulara hakkıyla muttali olunamadığı sebeplerinden hareketle eserini kaleme aldığını dile getirmiştir. Adı geçen yedi eserin yanında pek çok kısa (muhtasar) ve uzun (mutavval) eserden istifade edilmiştir. Bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür: Muhyissünne'nin "Tehzîb"i, "Ta'lik"i ve "Fetâvâ"sı, Cüveynî'nin "Nihâyetu'l-matlab"ı, Gazzâlî'nin "el-Vasît"i, "el-Basît"i ve "Fetâvâ"sı, Ebû Saîd el-Mütevellî'nin "et-Tetimme"si, Ebû Nasr b. es-Sabbâğ'ın "eş-Şâmil"i, Maverdî'nin "el-Hâvî"si, el-Muhâmilî'nin "el-Mecmû"u ve "el-Muknî"i, el-Kaffâl'ın "el-Fetâvâ"sı, Kâdî Hüseyin'in "el-Fetâvâ"sı, Ebû'l-Mehâsin er-Rûyânî'nin "el-Bahr"ı ve "Hulyeteyn"i, eş-Şâî'nin "el-Hulyeteyn"i, Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin "el-Mûdih"i, eş-Şirâzî'nin "el-Mühezzeb"i, el-Fûrânî'nin "el-İbâne"si, el-Beydâvî'nin "et-Tezkire"si.

Eser; *kitâb* ve *fasl* adları altında bölümlere taksim edilmiştir. *Kitâb* ile ana başlık, *fasl* ile alt başlık ele alınmıştır. Bazı bölümler (nikâh, talak, nafaka gibi) *tarâf*, bazı bölümler (hadler gibi) de *bâb* adları altında taksim edilmiştir. *Fasl*ların bir kısmında başlıkların ismi verilmiş, bir kısmındaysa isim verilmeksizin *fasl* ifadesi ile yetinilmiştir. Bazen *hâtîme* adıyla konular sonuca bağlanmıştır.

el-Envâr, furûu'l-fıkıh sistematigine sahip bir eser olmakla beraber farklı bir yaklaşıma sahiptir. İşlenen konulara doğrudan geçilmekte ve meseleler genişçe sayılabilecek bir ölçüde ele alınmaktadır. Müellifin bazı konuları

⁵⁰ S. Keijzer'in Fransızca tercümesiyle birlikte, Leiden 1859; E. Sachau'nun Almanca tercümesiyle birlikte, Berlin, 1897 (Bkz. Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 18).

⁵¹ Defalarca basılan eser aynı zamanda Fransızcaya tercüme edilmiştir; nşr. L. W. C. van den Berg, Fransızca tercümesiyle birlikte, Berlin, 1897 (Bkz. Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 18).

⁵² Haşiye'nin tam adı şöyledir: Haşiye'tuş-Şeyh İbrâhim el-Bâcûrî alâ Şerhi'l-Allâme İbn Kâsım el-Gazzî alâ Metni's-Şeyh Ebî Şuccâ'.

⁵³ Müellif'in hayatı ve *el-Envâr*'ı işle ilgili olarak bk. Köse, Saffet, "Erdebilî", *DİA*, XI, 279-280.

detaylandırması, eserin fetva kaynaklı olarak kullanılmasını sağlamıştır. Zira müellif eserini, "derslerde ve fetvalarda yaygınlık kazanmış, amelde ve takvada ihtiyaç duyulmuş şerî hükümler ve dinî meseleler" şeklinde tanıtmıştır. Konu serdedilirken delillere yer verilmemiş, mezhebin görüşü olduğu gibi nihai şekliyle aktarılmıştır. Zaman zaman mesele hakkındaki farklı yaklaşımlar dile getirilmiş, muteber imamlardan ve onların kitaplarından nakiller aktarılmıştır.

Şâfiî mezhebinin muteber eserlerinden biri olan *el-Envâr* üzerine, kaba- rık sayıda şerhin ve haşiyenin bulunmaması dikkat çekicidir. Eser üzerine; Nûruddîn Alî b. Ahmed el-Bûşî (856/1452)'nin şerhi, Celâluddîn Muhammed b. Esad es-Siddîkî ed-Devvânî (907/1502)'nin ve Nûruddîn Alî b. Muhammed el-Eşmûnî (900/1495)'nin talikâtı bulunmaktadır. Eser hakkındaki tek zevâid, es-Sirâc Ömer b. Muhammed (887/1482)'e ait olup adı *Envâru'l-Envâr*'dır.⁵⁴ Eser üzerine yazılmış iki haşie elimizde bulunmaktadır. Biri *el-Kummesrâ*, diğeri ise el-Hâc İbrahim'e ait olan bir haşiyedir.⁵⁵

3. MİNHÂCU'T-TÂLİBİN

Eserin adı *Minhâcu't-Tâlibîn*, müellifinin adı *Muhyiddîn Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî* (631/1234-676/1277)'dir. *Minhâc*, *Ebû'l-Kâsım er-Râfî* (ö. 623/1226)'nin *el-Muharrer* adlı eserinin muhtasarıdır. İmâm Nevevî *el-Muharrer*'i faydalı, mezhebin nihai görüşünü dile getiren ana kaynak, gü- venilir fetva dayanağı olarak tanımlamış fakat hacimli olması hasebiyle ken- di döneminin talebelerinin bu kitabı ezberlemede zorlanacağını belirterek bir takım değişikliklerle yarı oranında ihtisar etmiştir.

Eser *kitâb*, *bâb* ve *fasllardan* oluşmuştur. Müellif, *kitâb* adı altında ele aldığı konuya giriş yapmakta ve genel bilgiler vermektedir. *Bâb* ile konuları birbirinden ayırarak her konuyu müstakil olarak incelemiştir. *Kitâblar bâbların* konu başlıkları kaydedilmiştir. Örneğin *Kitâbu't-Tahârat* başlıklı genel konu; *Bâbu'l-Vudû*, *Bâbu't-Teyemmüm* gibi alt konulara ayrılarak her alt konu da kendi içinde adlandırılarak incelenmiştir. *Bâb* adı altında müsta- kil olarak ele alınıp incelenen konular daha da detaylandırılarak *fasllara* ayrılmıştır. *Fasl* da; *bâb* adı altında incelenmeyi aşan ve tekrar ele alınma ihtiyacı duyulan konular incelenmiştir. Örneğin *Bâbu't-Teyemmüm*, kendi içinde bir *fasl* ile ayrılarak burada, hangi özellikleri taşıyan toprak ile te- yemmüm edilebileceği detaylandırılmıştır. Yani; eser *kitâblara*, *kitâblar bâblara*, *bâblar fasllara* bölünmüştür.

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 195-196.

⁵⁵ *el-Kummesrâ* müellifi, kendisini bir haşie yazmaya sevkeden sebepleri sıralarken, eser üzerine yazılmış haşiyelerin bazılarının lügata ve manaya önem vermeden sadece meselenin tashihine ağırlık verdiğini, bazılarının manaya çok az yer verdiğini diğer bazılarının ise çok zor yerleri açıkladığını ancak az derecede zor olan yerlere değinmediğinden yakınlıkla eserini kaleme aldığını söyler. Muhaşinin sıklıkla kullandığı "bazıları" ifadesinden, günümüzde bu çalışma- lar elimizde bulunmasalar bile eser üzerine çok sayıda şerh ve haşie yazıldığını göstermektedir (el-Erdebîlî, *el-Envâr* (el-Kummesrâ ve el-Hâc İbrahim haşiyeleri ile birlikte), c. I, s. 2).

Eser, muhtasar kabul edilmekle beraber orta hacme yakın durmaktadır. Dili ve üslubu, ileri düzeyde Arapça ve temel fıkıh bilgisine sahip olmayı gerektirmektedir. Muhtasar eserlerin temel özelliği burada da kendini hissettirmekte, ifadeler veciz, kısa ve özlüdür. İstılahlara sıklıkla başvurulmuştur. *Ezhar* (İmâm Şâfiî'nin bilinen iki görüşünden en açığı), *meşhûr* (İmâm Şâfiî'nin yaygın görüşü), *sahîh* (mezhebin doğru görüşü), *esahh* (mezhebin iki görüşünden en doğrusu), *mezhep* (Şâfiî mezhebinin yerleşik görüşü), *nass* (İmâm Şâfiî'nin ifadesi), *cedid* (İmâm Şâfiî'nin yeni ictihadı), *kadim* (İmâm Şâfiî'nin eski ictihadı), *zaîf* (tercih edilmeyen görüş) gibi kavramlar ile, dile getirilen görüşün derecesi ve değeri de belirtilmiştir. Müellif kendi görüşünü belirttiği yerlerde *Allâhu a'lem* diyerek cümleyi bitirmiştir.

Şâfiî Mezhebi alimleri arasında büyük rağbet gören *Minhâc*, defalarca basılmış ve Fransızcaya tercüme edilmiştir.⁵⁶ Eser üzerine, birçoğu günümüze kadar gelen otuz beş civarında şerh yazılmıştır.⁵⁷ *Minhâc*'ın en yaygın olan şerhlerinden bazıları şunlardır: Celâleddîn el-Mahallî, *Şerhu'l-Minhâc*;⁵⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc*;⁵⁹ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*; Şemseddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc*; Muhammed ez-Zühri el-Gmrâvî, *es-Sirâcu'l-vehhâc*; el-Hasan el-Kûhicî, *Zâdu'l-muhtâc bi şerhi'l-minhâc*; İbn Mülakkin, *Ucâletu'l-muhtâc ilâ tevcîhi'l-Minhâc*; Ebû'l-Bekâ' ed-Demîrî, *en-Necmu'l-vehhâc fi şerhi'l-minhâc*. Bu eserler günümüze ulaşmış ve defalarca basılmıştır.

V. SONUÇ

Bingöl ilinin içinde bulunduğu sınırlar, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslam topraklarına dahil edilmiş, günümüze kadar Müslüman kimliği onun en belirleyici özelliği olmuştur. Günümüzde bu topraklarda yaşayan insanların, buranın asıl sahipleri mi, yoksa bir başka bölgeden göç ederek buraya yerleşen ve zamanla burayı yurt edinen insanlar mı olduğu hususu, belirsizliğini korumakta ve araştırılmaya muhtaç bulunmaktadır. Bingöl halkının mezhep mensubiyetine bakılınca, Şâfiî Mezhebinin büyük çoğunluğa sahip olduğu görülecektir. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin ve bu arada özellikle Bingöl'ün mezhep yapısında Şâfiîliğin önemli bir role sahip olduğu dikkatimizi celp etmiş, Mervânîler'e gelinceye kadar bir kapalı kutunun önümüzde durduğu ve bölgede mezhebi bir netliğin bulunmadığı kanaati hakim olmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde Şâfiî Mezhebi, Abbâsî Devletinin mezhep tercihi ve özellikle bölgede Şii tehlikesinin sonucu olarak, Mervânîler zamanında Nasruddevle'nin himayesinde Diyarbekir'e yerleşip dersler veren

⁵⁶ Fransızca tercümesiyle birlikte, nşr. L. W. C. van den Berg, I-III, Batavia 1882-1884 (Bkz. Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 18).

⁵⁷ *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1873-1876.

⁵⁸ el-Mahallî'nin şerhi üzerine, Kalyûbî ve Şeyh Amîre'nin haşiyeleri bulunmaktadır (I-IV, Beyrut, t.y.).

⁵⁹ İbn Hacer'in *Tuhfetu'l-muhtâc*'i üzerine, Abdül-Hamîd eş-Şirvânî ve İbn Kâsım el-Abbâdî'nin haşiyeleri bulunmaktadır (I-X, Beyrut, t.y.).

büyük Şâfiî fakîhi Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî (455/1063)'nin gayretleriyle yayılmıştır.

Bingöl'ün dinî yaşayışının ve anlayışının temelinde, sivil kurum olarak varlığını günümüze dek sürdürmeyi başaran medreseler yer almaktadır. Bu kurumların eğitim ağı çok geniş olmamakla beraber, temel din eğitimi almış insanların pek çoğu ilk defa buralarda alfabeyle tanışmaktadırlar. Medreseler, yöredeki eğitim açığını kapatmanın yanında her türlü din hizmetinin görüldüğü yerler olmuşlardır. Medrese mollalarının halk nezdinde büyük bir saygınlığı vardır. Özel hukuk alanına giren bir çok davanın sulh yoluyla çözümlenmesinde bu hocalarının büyük katkısı vardır. Yerini yavaş yavaş modern eğitim ağına bırakan bu kurumlar, nadir de olsa varlığını sürdürmektedir. Bir zamanlar hemen hemen her bölge ve ilde var olan bu kurumların, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde varlıklarına hala rastlanmasını; bu kurumların dinî istismar etmemesinin bir sonucu olarak halk nezdinde büyük bir güven duygusu oluşturmaları sebeplerine bağlayabiliriz.

Bölge halkının Şâfiî olmasının doğal neticesi olarak, medreselerde Şâfiî Mezhebine ait eserler okutulmuştur. Mezhebe ait zengin bir literatürün varlığına rağmen sadece birkaç eser yaygınlık kazanmış, diğer mezhebe ait eserlere de oldukça mesafeli durulmuştur. Son zamanlarda tahkikli eserlerin yaygınlaşmasının sonucu olarak, pek bilinmeyen ve müracaat edilmeyen Şâfiî Mezhebine ait diğer eserlere yer verilmiştir. Türkçe yazılan Şâfiî ilmi halleri ve tercüme edilen Şâfiî Mezhebi eserleri, önemli bir açığı kapatmaktadır.

Günlük hayatta karşılaşılan bazı problemlerle ilgili mezhep hükümlerinin çıkardığı sıkıntı, ihtiyaca daha iyi cevap veren diğer mezhep görüşünün esas alınmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

Dinin dışı yansıyışını ve onun anlaşılmasını belirli formel şekle sokan mezhep, insan hayatını ve yaşayış tarzını önemli ölçüde şekillendirme özelliğine sahiptir. Zira gerçekte din, mezhep aracılığı ile şekillenir. Dolayısıyla Bingöl halkının inanç ve amel boyutu ile bağlı bulundukları mezheplerinin, onların hayatlarına sinmiş olması ve dünyalarında içkin olması gayet normaldir. Bingöl insanı ahlak, itikat ve amelde, mezheplerinin özelliklerini az ya da çok, hakkını vererek ya da ihmalkâr davranarak, diğer pek çok ülkede ve yörede olduğu gibi hayatlarına yansıtmışlardır. Gerek kendileriyle aynı kulvarda oldukları Ehl-i Sünnet'in diğer mezheplerini ve gerekse İslam çatısı altında bir araya geldikleri Alevî müslümanları, mezhebe dayalı hiçbir çatışmaya girmeden ve ötekini dışlamadan yüzyıllarca müsamahakâr yaşamasını başarmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâdî, Kâsım, *Hâşiye 'alâ Tuhfeti'l-muhtâc*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

_____, *el-Âyâtü'l-Beyyinât alâ Şerhi Cemî'l-Cevâmî' li'l-İmâm Celaluddîn el-Mahallî* (thk. eş-Şeyh Zekeriyâ Amîrât), I-IV, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

Akbulut, Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, İstanbul 2000.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

Attâr, eş-Şeyh Hasan, *Hâşiyetu'l-Attâr alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Cem'i'l-Cevâmî'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

Bâcûrî, *Hâşiyetu's-Şeyh İbrâhîm el-Bâcûrî alâ Şerhi'l-Allâme İbn Kâsım el-Gazzî alâ Metni's-Şeyh Ebî Şüccâ'*, Dâru'l-Fikr, I-II, Kahire 1344.

Baltacı, Cahid, *Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

Belâzurî (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân* (çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Bennânî, *Hâşiyetu'l-Allâme el-Bennânî alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Metni Cem'i'l-Cevâmî' li Tâciddîn İbni's-Sübki*, I-II, Mustafa el-Bâbî el-Halabî, Mısır 1356/1937.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Islamischen Volker (İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi)*, Çev. Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Buceyrimî, *Buceyrimî ala'l-Hatîb, el-Müsemma bi Tuhfeti'l-Habîb alâ Şerhi'l-Hatîb el-Marûf bi'l-İknâ' fî Halli Elfâzi Ebî Şüccâ'*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1398/1978.

Cumhuriyetin 50. Yılında Bingöl, 1973 İl Yıllığı, Komisyon, Pars Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi, Ankara 1973.

Cündî, Abdulhalîm, *el-İmâm eş-Şâfiî Nâsiru's-Sunne Vâdiu'l-Usûl*, Dâru'l-Meârif, Kahire.

Demir, Ahmet, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, Kent Yayınları, İstanbul 2004.

Demîrî, Kemâluddîn Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ b. İsâ, *en-Necmu'l-Vahhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Minhâc, yy 1425/2004.

Dahlân, es-Seyyid Ahmed b. Zîni, *el-Futûhâtü'l-İslâmiyye*, Kahire 1968.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Komisyon, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

Ebu'l-Fadl, *en-Nihâye li'l-Allâme Ebî'l-Fadl Valiyiddîn el-Basîr eş-Şâfiî Şerhu Metni'l-Gâye ve't-Takrîb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995.

Ebü Nuaym, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I-X, Beyrut, ts.

Ebü Zehra, Muhammed, *İmâm Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğlu), Ankara 1996.

Erdebîlî, Yûsuf, *el-Envâr li a'mâlî'l-ebrâr (Hâşiyetu'l-Kummesrâ ve el-Hâc İbrahim Haşiyesi ile birlikte)*, el-Mektebetu't-Ticâyyetu'l-Kübrâ, Kahire ty.

Göyünç, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, İstanbul 1994.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi* (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras yy, İstanbul 2005.

Gamrâvî, Muhammed ez-Zühri, *es-Sirâcü'l-Vehhâc alâ Metni'l-Minhâc*, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halabî, Kahire 1359/1933.

Halûlû, Ahmed b. Abdirrahman b. Mûsâ ez-Zelîtinî, *ed-Diyâu'l-Lâmî Şerhu Cemî'l-Cevâmî* (Thk. Abdülkerim en-Nemle), Mektebetu'r-Rüşd, I-II, Riyad 1420/1999.

Hamavî, Şeyhu'l-İslâm Şihâbu'd-Dîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626 h.), *Mu'cemu'l-Buldân* (thk. Ferîd Abdilazîz el-Cundî), I-VI, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut ty.

İbn Dakîk el-İd, *Tuhfetu'l-Lebîb fî Şerhî't-Takrîb* (thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn), Dâru Atlas, Riyad 1420/1999.

İbnü'l-Esîr (555-630 h.), *el-Kâmil fî't-Târih* (thk. eş-Şeyh Halîl Me'mûn Şeyhâ), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2002; a.e. (çev. Dr. Abdülkerim Özeydin) Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdullatîf Avad), Beyrut 1974.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tevâli't-Te'sîs li Meâli Muhammed b. İdrîs* (thk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1986

İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Zakir Kadiri Ugan), I-III, MEB yy, İstanbul 1988.

İbn Kâsım el-Gazzî, *Fethu'l-Karîbî'l-Mucîb Şerhu Muhammed b. Kâsım el-Gazzî ala'l-Kitâb el-Müsemma bi't-Takrîb li Kâdî Ahmed b. el-Hüseyn el-*

İşfehâni eş-Şehir bi Ebî Şüccâ', Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1371/1952.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil, *Menâkibu'l-İmâm eş-Şâfi* (thk. Halil İbrahim Molla Hâtır), Riyad 1992.

İbn Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

_____, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî, *Menu'l-Mevânî an Cemî'l-Cevâmî* (thk. Saîd b. Alî Muhammed el-Humayriyy), Dâru'l-Bişâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1420/1999.

İbn Şeddâd, İzzuddîn Muhammed b. Alî b. İbrahim, *A'lâku'l-Hatîre* (thk. Yahya Abbâre), Vezâretu's-Sekâfe, Dimaşk 1978.

İrâkî, Velîyuddîn Ebû Zur'e Ahmed, *el-Gaysu'l-Hâmî Şerhu Cemî'l-Cevâmî* (thk. Ebû Âsım Hasan b. Hasan b. Kutub), I-III, el-Fârûk el-Hadîse, Kahire 1423/2003.

Kâdî el-Beydâvî, *et-Tahkîku'l-Me'mûl li-Minhâcî'l-Usûl ala'l-Minhâc* (thk. Abdulfettâh Ahmed Kutub), Müessesetu Kurtuba, I. Baskı, Kahire 2001.

Kâdî İyâd, el-Gunye (thk. Mâhir Züheyr), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.

Karaman, Hayreddin, İslam Hukuk Tarihi, Nesil Yayınları, İstanbul 1989.

Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Abdillâh, *Kesfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn*, I-II, M.E. Basımevi, İstanbul 1971.

Kalkaşendî, Ahmed b. Alî, *Subhu'l-Azşâ* (thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

Köse, Saffet, "Erdebîlî", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 279-280.

Kûhucî, Abdullah b. eş-Şeyh Hasan el-Hasan, *Zâdu'l-Muhtâc bi Şerhi'l-Minhâc* (Abdullah b. İbrahim el-Ensârî), el-Mektebetu'l-Asriyye, I-IV, Beyrut 1409/1999.

Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, TTK Basımevi, Ankara 1969.

Mahallî, Celâluddîn Muhammed b. Ahmed, *Kenzu'r-Râğibîn Şerhu Minhâcî't-Tâlibîn* (thk. Abdullatîf Abdurrahman), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

_____, *Hâşeyetân alâ Şerhi Celâlidîn el-Mahallî*, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Mevsûatu Tabakâtî'l-Fukahâ', Komisyon, Mektebetu't-Tevhîd, h. 1418, yer yok.

İbn Mulakkın, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed İbn'u-Nahvî, *Ucâletu'l-Muhtâc ilâ Tevcîhi'l-Minhâc* (thk. İzzu'd-Dîn Hişâm b. Abdilkerim el-Bedrânî), I-IV, Dâru'l-Kitâb, Ürdün 2001.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*, İstanbul 1997.

Özdemir, Muhittin, *İmâm Şâfiî'ye Göre İstihsân*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE, İstanbul 2001.

Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbâs, *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1404/1994.

Sâmî, Şemseddîn, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I-VI, Mihrân Matbaası, İstanbul 1307.

Seyyid, Edîb, *Erminiyye fi't-Ta'rîhi'l-Arabî*, yer yok 1972.

Suyûtî, Celâluddîn, *el-Kevkebu's-Sâtî' Nazmu Cemî'l-Cevâmî'*, Mektebetu İbn Teymiyye, yy 1419/1998.

Şekerci, Osman, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.

Şeşen, Ramazan, "Cezire", *DİA*, İstanbul 1993.

Şirbînî, *Şerhu'l-Allâme Muhammed eş-Şirbînî alâ Metni Gâyeti'l-İhtisâr*, Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Haleb 1412/1991.

_____, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Marifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

Şirvânî, Abdülhamid, *Hâşiye 'alâ Tuhfeti'l-Muhtâc*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut.

Tankut, Hasan Reşit, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, I. Baskı, Ankara 2000.

Tihranî, Ebu Bekr-i, *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

Tufantoz, Abdurrahim, "Mervâniler", *DİA*, Ankara 2004.

_____, *Mervanoğulları (380/990-478/1085)*, yayımlanmamış doktora tezi, MÜ Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.

Vâkidî (ö. 130-207 h.), Muhammed b. Ömer, *Târîhu Futûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyâri Bekr ve'l-İrâk*, Dâru'l-Beşâir, Dimaşk 1317 h-1996 m.

_____, *Futûhu's-Şâm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut Tarih yok.

Yûsî, Ebu'l-Mevâhib el-Hasan b. Mesûd, *el-Budûru'l-Lâmi' fî Şerhi Cemî'l-Cevâmî'* (thk. Hamîd Hamânî el-Yûsî), I-IV, Dâru'l-Furkân, Aynu's-Şakk 1423/2002.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'* (thk. Şuayb el-Arnavut), I-VI, Beyrut 1993.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *Teşnîfu'l-Mesâmi' bi Cemî'l-Cevâmi'* (thk. Seyyid Abdulazîz, Abdullâh Rebî'), I-IV, Mektebetu Kurtuba, Kahire 1419/1999.